

VILÁG- TÖRTÉNET

5. (37.) évfolyam 2015. 2.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **SZARKA LÁSZLÓ**
A SOKNEMZETISÉGŰ BIRODALMAKTÓL
A MULTIETNIKUS NEMZETÁLLAMOKIG
- **GYARMATI ENIKŐ**
AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA
AZ I. VILÁGHÁBORÚ CENTENÁRIUMÁNAK
ANGOLSZÁSZ TÖRTÉNETI IRODALMÁBAN
- **MILE BJELAJAC**
SZERBIA A NAGY HÁBORÚ KITÖRÉSÉNEK
100. ÉVFORDULÓJA KAPCSÁN KIBONTAKOZÓ
TÖRTÉNÉSZPÁRBESZÉDBEN
- **ÁBRAHÁM BARNA**
A SZLOVÁKKÉRDÉS NEMZETKÖZI DIMENZIÓI
AZ I. VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN
- **SZEMLE**
FARKAS ILDIKÓ, DEMETER GÁBOR ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcseztudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők

Bottoni Stefano (felelős szerkesztő)
Bíró László (szerkesztő), Farkas Ildikó, Martí Tibor,
Skorka Renáta (rovatvezetők)
Katona Csaba (olvasószerkesztő)

Szerkesztőbizottság

Glatz Ferenc (elnök), Anderle Ádám, Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Papp Imre, Pók Attila, Poór János

5. (37.) évfolyam 2015. 2.

TARTALOM

A Nagy Háború regionális olvasatai (Szarka László)	165
<i>Tanulmányok</i>	
Szarka László: A soknemzetiségű birodalmaktól a multietnikus nemzetállamokig. Kelet-közép-európai nemzet- és államépítő nacionalizmusok az I. világháború éveiben	171
Gyarmati Enikő: Az Osztrák–Magyar Monarchia az I. világháború centenáriumának angolszász történeti szakirodalmában	193
Mile Bjelajac: Szerbia a Nagy Háború kitörésének 100. évfordulója kapcsán kibontakozó történészpárbeszédben	217
Ózer Ágnes: Szerbiában a helyzet változatlan. Az I. világháború szerbiai megítélése és a legújabb külföldi szakirodalom recepciója	241
Ábrahám Barna: A szlovákkérdés nemzetközi dimenziói az I. világháború éveiben. Historiográfiai áttekintés	257
Kürti László: Identitás és propaganda Manno Miltiades I. világháborús művészetében	289
Gabriela Dudeková: Család és túlélési stratégiák az I. világháborúban. Hosszú távú változások a szlovák társadalomban	311
<i>Szemle</i>	
Kokugagu a Meidzsi-kori Japánban. A modern japán nemzettudat kialakulása (Farkas Ildikó)	333
A Balkán-háborúk képe a francia szakirodalomban (Demeter Gábor)	338
Az albán tűzfészek szerepe a világháború kirobbanásában (Demeter Gábor)	341

Jelen számunkat szerkesztette: Szarka László

A soknemzetiségű birodalmaktól a multietnikus nemzetállamokig

Kelet-közép-európai nemzet- és államépítő nacionalizmusok az I. világháború éveiben

Az I. világháború a 20. századi európai történelem alakulását alapvetően negatív irányban jelölte ki. Részben mert teljes egészében egyik hatalmi tényező sem érte el a célját, s ez táptalajul szolgált a szélsőséges ideológiák hatalomra jutásának, részben pedig azért, mert a mindkét szövetségi rendszer részéről szorgalmazott integrációs célok helyett a hidegháború végéig a kontinensen folyamatosan a szembenállás és a dezintegráció, illetve az államideológiák szintjére emelt nacionalizmusok küzdelme jellemezte a nemzetek közti kapcsolatokat. Maguk a győztesek sem tekinthették magukat a háború nyerteseinek, hiszen a nemzetek közti ellenségeskedés, a végletesen kiélezett gyűlölet nem szűnt meg a háború végeztével. Mindeközben a vesztesekkel azonos módon megtapasztalták az európai civilizáció elpusztíthatóságát.¹

A kiegyezéssel béke, a tényleges megbékélés lehetőségének meghíúsulása miatt esély sem volt arra, hogy a központi hatalmak közép-európai szövetsége az érintett nemzetek támogatásával megvalósulhasson. A Mitteleuropa-vízió – a térség demokratikus társulása helyett – az egész kontinenst gazdaságilag, politikailag ellenőrizni képes német „Weltpolitik” eszközévé vált, amelyet a pángermánok és a német hadsereg radikális táborkonkai a szövetséges államok mellett a balti–ukrán, a balkáni, illetve a belga–holland területeken is alkalmazni kívántak.² A központi hatalmak részéről támogatott oroszországi bolsevizmus következményeként a Lenin által feltételezett világforradalom eszméje szintén kudarcos elképzelésnek bizonyult: a szocialista forradalom a rövid ideig tartó közép-európai próbálkozások után, a 20. század első felében az Orosz Birodalom határain belül maradt.³ S végül

1 „Most már látjuk, hogy a történelem szakadéka eléggé mély ahhoz, hogy mindenki elférjen benne. Érezni, hogy a civilizáció ugyanolyan sérülékeny, mint az élet.” Paul Valéry: *La crise de l'esprit* (Paris, 1924) című könyvét idézi Guelton, 2014. 187. A „nemzetek és nemzeti érzelmek nagy háborújaként” is aposztrófált I. világháború újraértelmezésének egyik fontos lehetőségét a 20. század végi európai integrációs folyamat kínálta fel. Audoin-Rouzeau–Becker, 2006. 16–17.

2 A központi hatalmak gazdasági együttműködésétől a vámunióig, sőt akár a szorosabb politikai szövetségig terjedő Mitteleuropa-terveknek csak a központi hatalmak győzelme esetén lett volna realitása. A Friedrich Naumann által kidolgozott elképzelésről, illetve a pángermán szövetség által szorgalmazott tervekről lásd: Rauchensteiner, 2013. 496–504.; Mommsen, 2004. 94–108.

3 Az oroszországi bolsevik forradalom világháborús kontextusához például: Berkman, 1991; Németh, 2014; Jahn, 1999.

az európai államrendet radikálisan átalakító wilsoni demokratikus és nemzeti önmeghatározás elve is fölöttébb ambivalens módon valósult meg, magában hordozva a II. világháborúhoz vezető revansizmus és revízió, illetve az ezekre épülő szélsőjobbaldali mozgalmak térhódítását.⁴

Mindezek következtében a Nagy Háború európai hatása elsősorban az erőviszonyok képlékennyé válását, a tartós világrend helyett az átmenetiség jelét magán viselő dezintegráltságot, illetve a „nemzeti kultúrák egymással szembeni oszloposodását” eredményezte, ami az 1950-es évekig minden racionális integrációs elképzelésnek gátat szabott. A kelet-, kelet-közép- és délkelet-európai régióban pedig mindent tovább súlyosbították a békekonferencia által a győztes hatalmak döntőbíráskodásával kijelölt határok és az azokhoz kapcsolódó – belső és külső nemzeti, etnikai, kisebbségi – konfliktusok az új nemzetállamokban.⁵ Wolfgang Mommsen fenti állításával szemben a lengyel Włodzimierz Borodziej úgy látja, hogy amíg a nyugat-európai, illetve a vesztes államok megközelítésében talán érvényesnek tekinthető az „őskatasztrófa”, illetve az 1914-től 1945-ig tartó „második harmincéves háború” metaforája, Kelet-Európa nagyobb része szempontjából ez a fajta világháborúkép nem feltétlenül állja meg a helyét. Szerinte ugyanis ma a térségben Budapest kivételével nem tartják civilizációs katasztrófának az 1914–1918 között történeteket.⁶

A centenáriumi történeti elemzések – az elmúlt évszázad történelmének prizmáján át vizsgálva a száz évvel ezelőtti háborús eseményeket – számos fontos szemléleti, tematikai, módszertani újítást, újdonságot hoztak.⁷ Többen is megpróbálták kritikai szempontok szerint tisztázni azokat az értelmezési fogalmakat, amelyek részben az emlékirat-irodalom nyomán folyamatosan jelen lévő, heroizált vagy éppen diabolizált háborúképpel függnek össze. A Georg F. Kennan nyomán az elmúlt harminc év egyik értelmezési kulcsfogalmává emelt 20. századi őskatasztrófa („great seminal catastrophe”) kifejezés használata is differenciálódott. A kennani fogalmat az I. világháború vonatkozásában három szemantikai komponens nyomatékosítja. A világháború kétségkívül meghatározó törésvonalnak bizonyult a 19. századi polgári fejlődés, illetve a 20. századi posztmodern világ között, ami az idealizált nyugati polgári értékrendre nézve több szempontból is katasztrófális következményekkel járt. Másodsorban az 1914–1918 között végzetesen kiéleződött gazdasági, szociális, nemzeti, ideológiai konfliktusok egyfajta sárkányfogként a II. világháborúval folytatódó katasztrófásorozatnak is okozói lettek. S végül a korábbi fogalmi, történeti, gazdasági és kulturális bizonyosságok elvesztésével, az anyagszaták tömeges pusztításának korábban soha nem tapasztalt méreteivel a Nagy Háború szintén cezúrát jelentett.⁸

Az elmúlt évtized nemzetközi szakirodalmában több más új módszertani megközelítés is megjelent. Közöttük a legfontosabbnak a totális háború kommu-

4 Berger–Miller, 2014.

5 Mommsen, 2004. 10–11.

6 Borodziej, 2014.

7 A világháború nemzetközi szakirodalmának historiográfiai értékeléséhez lásd például: Kramer, 2014. Kramer tanulmányának ismertetése magyarul: Gyarmati, 2015.

8 Vö. Kennan, 1979; Winkler, 2011; Conter–Jahraus–Kirchmeier, 2014; MacMillan, 2013.

nikatív és kulturális emlékezetének a sokoldalú és mélyreható elemzését vagy a világméretű háború megítélésében a nemzeti szempontok helyett a transznacionális értelmezések előtérbe kerülését mondhatjuk. Ez utóbbi tette például magától értetődővé a háborús felelősség providenciális felfogása, azaz a központi hatalmak kizárólagos felelőssége helyett a háborúban részt vevő országok osztott felelősségének mélyreható, régi és új vitákat kiváltó vizsgálatát.⁹ A frontvonalak és a hátszín ország összefüggéseinek minden korábnál mélyebb elemzése, a nők társadalmi szerepének, a militarizált gazdasági termelés ellentmondásainak az előtérbe kerülése tűnik a leggyakoribb innovációnak.¹⁰ Ezek mellett a kiemelten sokat vizsgált témakörök mellett az egyéni és kollektív identitásoknak, lojalitásformáknak, valamint a nacionalizmusoknak a háborús átalakulása is minden korábnál nagyobb figyelmet kapott. Ebben a tanulmányban ez utóbbi jelenségek kelet- és közép-európai historiográfiai kontextusát vizsgálom. A jelzett hangsúlymódosulások, köztük a birodalom-, illetve nemzetépítő nacionalizmusok háborús funkcióinak kiemelése már jórészt az előző húsz évben is megfigyelhető volt.¹¹

A nacionalizmusok háborús átváltozása

Amióta az európai történetírásban a nemzeti fogalomkör elsődlegessé vált, nemzet(iség) és állam(iság) folyamatosan változó, de mindig szorosan egybekapcsolódó viszonyrendszere alapvetően meghatározza a történetírás értelmezési fogalmait és kereteit. A 20. század közepéig ez volt a helyzet még az olyan eredendően nemzetek fölötti, transznacionális jelenségek, folyamatok tárgyalása esetében is, mint az európai felvilágosodás, a 18–19. századi európai demográfiai, gazdasági fejlődés vagy éppen az I. világháború. Azt követően, hogy a polgári forradalmaknak köszönhetően a törvényes jogegyenlőség és a szabadság eszméje összefonódott a – népnyelvek, történeti, néprajzi, kulturális kollektív identitások talaján körvonalazódó – modern nacionalizmusokkal, a nem domináns nemzetek, azaz az önálló államisággal nem rendelkező mozgalmak egyre erőteljesebben törekedtek saját államjogi helyzetük megerősítésére. A történetileg kialakult, területileg egybe tartozó népcsoportok kollektív önazonosságában ezek a forradalmian megújult és területileg rögzült nemzeti önképek, programok váltak meghatározóvá. Létrejöttük után a francia, olasz, német, illetve a balkáni nemzetállamok még hosszú ideig Kelet-Európa multietnikus birodalmaival, Nyugat-Európában pedig a négy nemzetet magában foglaló Egyesült Királysággal együtt alkották a 20. század eleji európai államrendet. Az is fontos része volt a nemzet- és államépítő nacionalizmusok világ-

9 Ennek egyik legerőteljesebb példája a centenáriumi irodalom nagy visszhangot kiváltó munkája: Clark, 2012. Német kiadása: Clark, 2013.

10 A nők háborús viszonyok között gyorsan változó helyzetéről, családi, társadalmi, munkaerő-piaci, politikai stb. szerepének világháború alatti radikális átváltozásáról lásd például: Hämmerle–Überegger–Bader Zaar, 2014; Hämmerle, 2014.

11 A modern nacionalizmusok, nemzeti, nemzetiségi mozgalmak és ideológiák háborús szerepéről: Kruse, 1997. 167–176.; Müller, 2002; Cornwall, 2000, 2004; Walkenhorst, 2007.

háború előtti feltételrendszerének, hogy a multietnikus birodalmak Franciaország kivételével dinasztikus monarchiák voltak, ahol az uralkodó és a dinasztia iránti hűség az állampolgári lojalitás legfontosabb elemei közé tartozott.

Kelet-Közép-Európa birodalmi szerkezetének 1918 utáni nemzetállami átalakulását az érintett nemzeti historiográfiák máig egymástól eltérően értelmezik. A nemzeti egyesülés motívuma és története dominál ma is a román, a lengyel és részben a cseh és a szlovák történetírásban. A szerb, a horvát és a szlovén álláspont Jugoszlávia felbomlása óta differenciálódott, de a délszláv állam létrejöttében az integrációs mozzanat továbbra is kulcskérdés maradt. A magyar megközelítésben a dezintegráció szempontja dominál, míg az osztrák értelmezési keretek közt egyszerre van jelen a birodalom felbomlásának, megkésett átalakítási kísérleteinek, az osztrák-német egyesülés alternatíváinak és az osztrák függetlenség narratívája. A Habsburg-monarchia nemzeti-nemzetiségi elitjeit a 19. század elejétől, de különösen 1848-tól folyamatosan foglalkoztatta az aktuális, illetve az ideális állam kérdése. A nemzetépítő nacionalizmusok számára nemzeti szempontból az ideális végső célt magától értetődően az önálló, független nemzetállam jelentette. A birodalmak gazdasági, bel- és külpolitikai előnyeiről 1914 előtt valójában egyetlen nemzeti mozgalom sem akart végleg és teljesen lemondani. A nacionalizmusok államépítő funkciói ennél fogva alapvetően a multietnikus birodalmakon belüli államjogi helyzet javítását, a nemzeti társadalom és régió autonóm hatásköreinek megszerzését, bővítését, s időről időre a birodalmak valamilyen belső föderatív átalakítását szorgalmazták.

Miként határozza meg a nemzetközi szakirodalom a háborús nacionalizmus fogalmát? Az európai közvélemény sokáig túlnyomó része által elképzelhetetlennek, másik része által megkerülhetetlennek és – egy folyamatosan gyarapodó tábor által – kívánatosnak tartott világháborús konfliktus kialakulásában Wolfgang J. Mommsen szerint az európai kultúra „radikális nacionalista átértelmezése” jelentette a kulcsmozzanatot. Az európai bel- és külpolitikai folyamatok, döntések minden területére kiterjedő nacionalista mozgósítást szerinte két dolog tette szükségessé. Egyrészt az európai nemzeti társadalmak és a kialakulásuk különböző szakaszaiban lévő nemzetállamok politikai vezetői részére a rendkívüli háborús helyzetben egyedül a radikális nacionalista mozgósítás kínált esélyt hatalmuk és háborús céljaik társadalmi bázisának kiépítésére. Az általános választójog hiányában vagy kezdeti szakaszában aligha találtak volna más hatékonyabb legitimációs eszközt. A multietnikus birodalmak esetében azonban ez az instrumentarium kezdetől fogva kétélű fegyvernek bizonyult. Minthogy a domináns és a nem domináns nemzeti mozgalmak egyaránt az állam saját nemzeti szempontok szerint való átalakítására törekedtek, a háborús nacionalizmusok kezdetől fogva komoly belpolitikai kockázatokat hordoztak magukban. Mommsen szerint a nagynemzeti és birodalmi nacionalizmusok nemzeti, háborús programjaiban, céljaiban kezdetől fogva megjelentek a történelmet szociáldarwinista alapon a nemzetek vetélkedéseként, egymással vívott küzdelmeként értelmezett imperialisztikus szempontok is.¹²

¹² Mommsen, 2004. 20–21.

Ezek természetesen nemcsak az államközi kapcsolatokban váltak az antagónisztikus szembenállások ideológiai magyarázatává, hanem a soknemzetiségű birodalmakon, tartományokon belül a nemzetiségi viszonyokban, a többségi és a nem domináns nemzeti társadalmak együttélésében is új szakasz kezdetét jelentették. Kiváltképp, hogy minden nemzetiségnek előbb-utóbb egyaránt akadt nagyhatalmi ellensége és protektora. Az Osztrák–Magyar Monarchia, s azon belül Magyarország nemzetiségei: a szerbek, románok, rutének, szlovákok, illetve legtöbbször még a csehek és a lengyelek tömegei is saját részarányuknál nagyobb katonai áldozatokat hoztak az állam, a dinasztia, a császár és a király lojalis alattvalóiként. Ugyanakkor a nemzetiségi elitek a háború kirobbanásakor azonnal felismerték, hogy helyzetük, bel- és külpolitikai súlyuk az európai konfliktus következtében radikálisan megváltozott, lojalitásuk pedig felértékelődött.

A nemzetépítő nacionalizmus demokratikus, integráló tartalmai a háborús hisztéria kontinentális léptékű elterjedésével igen gyorsan lecserélődtek, és radikális, xenofób, rasszista elemekkel telítődtek. Nemcsak Pétervár (Peterburg) német nevét változtatták meg Petrográdra, V. György angol király is lemondott szász-coburg-gothai hercegi címéről és a dinasztia nevét Windsorra változtatta. Párizsban, Moszkvában megváltoztatták a német utcanevet, miként a központi hatalmak országaiban is igyekeztek eltüntetni minden francia, brit vagy orosz emléket, kulturális nyomot. A franciák, az angolok és a németek – vagy ahogy a brit propaganda a németeket Belgium lerohanása, az ottani kegyetlenkedések után nevezte: a „Hunok” –, az osztrákok, a magyarok és az oroszok, a szerbek, valamint általában a szlávok és a germánok globális konfliktusaként felfogott világháború ideológiai érvrendszere azután hamarosan kiegészült a demokrácia és a teokrácia, a civilizáció és a barbárság küzdelmének argumentációjával.¹³

Hasonlóképpen látja a nemzeti-nemzetiségi kontextus felerősödését és radikalizálódását a kérdéskörrel több éven át, nemzetközi kutatási program keretében foglalkozó Jörn Leonhard is. Szerinte a háborús nacionalizmus egyik elsődleges funkciója a különböző társadalmi rétegek, etnikai, vallási csoportok esetében paradox módon egy sajátos lojalitás-mimikri kialakítása volt. Ez egyrészt védetté tette őket, másrészt saját csoportérdekeik szempontjából megteremtette a társadalmi, politikai bázisát saját státusuk elismerésének, későbbi javításának, az államon belüli mélyebb integrációnak – vagy ha arra lehetőség adódott –, saját autonóm pozícióik kialakításának. Mindez – a kivétel nélkül minden részt vevő állam részéről honvédő háborúként felfogott és kezelt hadviselésnek alárendelten – országonként változó elemekből álló, de funkcióját tekintve többé-kevésbé azonos háborús nacionalizmus kialakulásához vezetett. A birodalmi elitek nemzet- és honvédő nacionalizmusa kezdettől fogva a háborús mozgósítást, az ellenségekkel szembeni küzdelmet szolgálta, s ennek jegyében a nemzet belpolitikai egységét, a pártviszályok, parlamenti ütközések felszámolását, a nemzeti egység

13 Ullrich, 2014. 376–383.

(„Burgfriede”, „union sacré”, „party truce”) jegyében a központi kormányzat korlátlan hatalmát eredményezte.¹⁴

William Mulligan az Oszmán Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia, s azon belül „a szláv, román, germán világ ütközőzónájában elszigetelt magyarság” szempontjából a háborús nacionalizmusnak igen korán megjelenő államformáló szerepében, azaz az államoknak új legitimitást és új konzisztenciát biztosító hatásában látja a nemzeti tényező jelentőségét. Ebben a folyamatban Mulligan az antant és a központi hatalmak nemzetiségi propaganda- és „forradalmasító” aknamunkájában az Oszmán Birodalom esetét tekinti meghatározónak.¹⁵ A központi hatalmak oldalán háborúba lépett Oszmán Birodalom katonai és politikai vezetése a Balkán-háborúk negatív tapasztalataiból okulva egyre inkább a nemzeti-vallási értékek alapján megújuló Törökországot tekintette céljának. Mulligan szerint a muzulmán vallástól remélt török–arab egység fennmaradását a britek, illetve az anatóliai örményeket felfegyverző oroszok és a nagy Görögország létrehozásáért az antanthoz csatlakozó Elefthériosz Venizélosz vezette görög erők egyformán veszélyeztették.

Az ifjútörök vezetés a tengerszorosok sikeres megvévével, az örményellenes genocídium beindításával válaszolt az antant támadásaira.¹⁶ Az Enver pasa, Dzsemal pasa és Talaat pasa irányítása alatt egységessé vált török katonai és politikai elit a keresztényellenes muzulmán egység megerősítését tekintette az Oszmán Birodalom túlélése kulcsának. Mulligan szerint az anatóliai örménység elleni genocídium jelezte a török nemzetállami logika etnikai tisztogatástól sem visszariadó radikalizmusát. Azét a nemzetállamét, amelynek hasznáról, mint az új európai államrend alapjáról, a világháború „valódi értelméről” Tomáš G. Masaryk, a csehszlovák emigráció megszervezője a londoni King’s College újonnan alapított Szlavisztikai Központjában 1915-ben tartott előadást. Az európai kism nemzetek jogait, egyenjogúságát a háború legfőbb céljaként megjelölő Masaryknak ez a programadó előadása fontos érveket adott az antant háborús célpolitikáját és propagandáját alakító műhelyeknek, egyszersmind megteremtette az alapját a kelet-közép-európai kism nemzet emigrációk együttműködésének.¹⁷

Kezdetől fogva megjelentek és fokozatosan erősödtek ugyanis a háborús nacionalizmus propagandisztikus és ideologikus funkciói. Különösen azt követően, hogy bekövetkezett az európai értelmiség, a tudósok, írók, művészek pálfordulása, az „írásstudók árulása”.¹⁸ A honvédő háború logikáját elfogadó, emiatt a korábbi elvi

14 Leonhard, 2014. 260–262.

15 Mulligan, 2014. 88–99.

16 Albrecht, 2014. 91–108. A török álláspontról lásd: Palabiyik, 2015.

17 Albrecht, 2014. 101–103.

18 Julien Benda 1927-ben kiadott könyve kapcsán Babits Mihály így próbálta felmenteni a világháború éveinek magyar íróit: „Ha van nemzet Európában, melynek legjáva írástudói nem követték el ezt az árulást: a magyar az. Pacifisták voltunk, és ma – hadd legyünk csak nacionalisták! Magam is az vagyok. De ennek a nacionalizmusnak ugyanaz a lényege, ami a pacifizmusunké volt: az erőszak elvének tagadása. Mi kétszeres joggal tiltakozhatunk az Erőszak ellen, kik egy pillanatra sem ismertük el ezt az elvet, melyet ma már a Szellem emberei is hajlandók elismerni bús világrészünkön, akik azelőtt oly egyértelműleg tagadták.” Babits, 1986. „A harcoló tudomány faji kisiklásáról” értekezve Audoin-Rouzeau és Becker a háborúval való értelmiségi azonosulást elemelve „az önfeláldozás és áldozatkészség ideálképét”, a kulturális patriotizmus

háborúellenességet feladó szociáldemokraták, és persze az egyházak is, háborúpárti alapokra helyezkedtek. Az európai internacionalizmus, pacifizmus korábban erősnek tűnt pozíciói 1914 nyarán-őszén, hónapokon belül megrendültek, és a háború végéig már nem tudtak érdemben újrarendeződni. „1914 augusztusának eszméje”, a háborús megtisztulás és megújulás reménye átmenetileg megteremtette a nemzeti egységet, a háborús nacionalizmus mindenki által pozitívnak hitt megjelenési formáját. A politikai pártok közt megkötött hazafias paktumok, belpolitikai megállapodások rövid ideig csökkentették a társadalmi és a nemzeti csoportok közti feszültségeket.

A nemzeti egységretorikát támasztotta alá a nemzetiségek körében is összességében sikeresen lezajlott mozgósítás. Még a kezdettől fogva illojalitással és árulásra való hajlandósággal gyanúsított cseh ezredek is rendben bevonultak. A mozgósítással szembeni ellenállás jelei majd csak az 1914. október–novemberi megdöbbentően magas veszteségek után jelentek meg, s nemcsak a központi hatalmak országaiban, hanem Oroszországban is.

Jórészt ezzel függött össze a háborús nacionalizmus alapvető negatív funkciója: a hatalmas veszteségekről, a megszálló és védekező hadseregek által kölcsönösen elkövetett kegyetlenségekről érkező hírekkel egy időben megjelent a gyűlöletkeltés, a minden idegent, más nyelvűt, más vallásút gyanúsnak, kémnek, veszélyforrásnak és ellenségnek tekintő magatartás. Az egész világsajtót bejárt szerbiai, belgiumi kegyetlenkedések mellett a franciaországi, galíciai, olaszországi frontokon is minden oldalon történtek embertelen megtorlások, ártatlan civiláldozatokat követelő katonai fellépések. Ezek hatása a közvetlenül kiváltott ellenérzésen, gyűlöleten túl hosszú évtizedekre beivódott a kollektív emlékezet nacionalista mélyrétegeibe.

A világháború kirobbanását követő mobilizáció során igen gyors és erőteljes változások kezdődtek a nem domináns nemzetiségek politikai elitjében, majd fokozatosan a katonák és a civilek közt is. Az 1914. júniusi–júliusi szolidaritás és lojalitás, majd az augusztusi háborús lelkesedés a csehek, horvátok, szerbek, olaszok, szlovének, illetve a lengyelek és románok esetében ugyancsak mulékony és törékeny jelenségnek számított.¹⁹ A dinasztikus alapozású birodalmi nacionalizmus a frontokon harcoló katonák közt és a hátországbán igen gyorsan megkopott. A bevonuláskor elhangzott lelkes hazafias beszédek helyett a parancsszavak, a halál soha korábban nem tapasztalt közelsége és tömegessége vált meghatározó tapasztalattá. A túlélési stratégiák és lehetőségek megválasztása, az otthoniakkal való kapcsolattartás jelentette az élet, a hazáért elszenvedett sebesülések, a hősínek mondott halál pedig az áldozatok értelmét.

A világháború kirobbanása, a frontélmények, a milliós nagyságrendű hadifogság tapasztalatai, a hátországi megpróbáltatások, az ellenséges nemzeteket kíméletlenül és folyamatosan támadó propaganda eszközei és az ezek nyomán egyre

propagandacélokra való felhasználását, a francia, brit civilizáció és a német „Kultur” fogalmának szembeállítását emelik ki. Audoin-Rouzeau–Becker, 2006. 114–115.

19 Az 1917 őszéig tartó tömeges lojalitásmegnyilvánulásokról és a cseh elitek, katonák, városi elemek kezdetől fogva jelentős ellenállásáról lásd: Šedivý, 2014. 164–170.; Kubů–Šouša, 2015. 241–245.

erőteljesebb nemzetiségi gyűlölködés, antiszemitizmus, szlávellenesség sokszorosán próbára tették a multietnikus birodalmakban együtt élő nemzetek, nemzetiségek nemzeti identitását és lojalitását.²⁰ Jól jelzi a korabeli magyar közvélemény aggodalmait a magyarországi nemzetiségek háborús nacionalizmusával szemben Berzeviczy Albertnek, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének, Tisza István politikai bajtársának és intímusának a naplója, amely több helyen is hangot ad félelmének, hogy az ország integritását veszélyeztető nemzetiségi mozgalmak a sorozatos katonai kudarcok nyomán kezelhetetlenné válnak.²¹

A 19–20. század fordulójától kezdődően egyre erőteljesebben autonomista, illetve szeparatiztikus, függetlenségi potenciált is magukban hordozó kismemzeti mozgalmak a világháborús konfliktusban a többségi nemzetektől eltérően nem a birodalmak megerősödését, sokkal inkább azok radikális átalakítását, föderalizálását, vagy éppen – a nem domináns nemzetek vezetői körében egyre gyakrabban remélt – felbomlását várták. Ennek megnyilvánulásait a nacionalizmusok – mint az etnokulturálisan, nyelviileg körülhatárolt terület népességének együvé tartozását és társadalmi egymásrautaltságát szolgáló ideológiáknak – szimbolikus térkijelölő, történelempolitikai akciói jelentették. A nemzeti területek önállóságára és egységesítésére irányuló törekvés, a nemzeti tér kijelölését és körülhatárolását sokáig elsődleges feladatként kezelő nemzeti tudományosság, akárcsak a politika mindent átható nacionalizálódása a modern európai nemzetek kialakulásának jellegadó sajátosságává vált.²²

A kelet-európai nem domináns nemzeti társadalmak függetlenségi, szeparatista nacionalizmusai számára a délkelet-európai folyamatok jelezték az áttörés lehetőségét. A Balkán-félsziget 19. század elején elkezdődött nemzetállami átalakulása – az Oszmán Birodalom fokozatos visszaszorulásával, katonai, politikai vereségeivel párhuzamos folyamatként – a 20. század elejére végső szakaszába érke-

20 A 2010–2015 közt magyar szerzők, illetve szerkesztők által jegyzett monográfiák, tanulmánykötetek közül a háborús nacionalizmus kérdéskörével Bihari Péter, illetve Hajdu Tibor és Pollmann Ferenc munkája foglalkozik a legtöbbet. Bihari a háborús nacionalizmusokban megjelenő faji, „vérségi” értelmezésnek, a szociáldarwinizmus gyorsan teret nyert elméleti kereteiből kiindulva, a nemzetközi szakirodalommal összhangban, azt hangsúlyozza, hogy a „faj mítosza”, a „fajok harcaként” felfogott nemzeti fejlődés miként járult hozzá a 19. századi polgári nacionalizmus militarizálódásához, a gyorsan szaporodó fajelméletek ellenségképző szerepének felerősödéséhez (Bihari, 2014. 49–53.). Hajdu és Pollmann a háttországban kezdettől fogva feszültségeket okozó magyarországi nemzetiségi ellentétek kieleződése, a polgári és katonai kormányzat gyakran érzéketlen fellépése, illetve a nemzetiségi kérdés általános rendezetlensége kapcsán elemzik a magyarországi kisebbségi nacionalizmusok és a többségi magyar nacionalizmus viszonyát (Hajdu–Pollmann, 2014. 63–78.).

21 Berzeviczy a miniszterelnökkel folytatott 1915. június 19-i beszélgetése után egyebek közt ezt írta naplójába. „...amikor a mi szövetséges seregeinknek az offenzívája mindhárom harcvonalon meghiusulván, illetve megállván, nyilvánvalóvá lett, hogy olyan elhatározó győzelemre, aminőre szükségünk lett volna, hogy nemzetiségeinket teljesen megfékezzük, s a Balkánon fölényes pozíciót foglaljunk el, többé kilátásunk nem lehet. (...) Az ország elpusztul ebbe a háborúba.” Berzeviczy, 2014. 88.

22 Penrose, 2002. 277–297.; Hroch, 1985. 12–14. A nemzet területének meghatározása, politikai programokba emelése a nemzeti territorialitás a háborús nacionalizmusok szempontjából többrendbelileg is kulcsfontosságú feladat volt. A nemzeti határok birodalmakon, illetve a birodalmakat alkotó tartományokon, királyságokon belüli kijelölhetlensége egyszerre kínált propagandaeszközt és politikai fegyvert az átmeneti passzivitás után ismét szervezkedő nemzetiségeknek. Erről cseh–német relációban lásd: Haslinger, 2010. 209–222.

zett.²³ A 19. századi kelet-, kelet-közép-európai nem domináns, azaz külön államisággal nem – vagy például a magyarok, lengyelek, horvátok, rutének, valamint az Oroszországhoz került finnek esetében csak birodalmi keretek közt – rendelkező nemzeti mozgalmak többsége szintén kialakította már azt az elképzelést, amely a „saját” nemzeti terület minél pontosabb kijelölését és minél teljesebb államjogi önállósítását célozta.²⁴

Az 1809 óta Oroszországon belül autonómiát élvező Finnország területének nemzeti körülhatárolásában és tudatosításában például szerepet játszott a természeti képekből, történeti, néprajzi és földrajzi leírásokból összerakott „tájkép”, amely a finn nemzeti mozgalom és a finn irodalom hatására a 19. század folyamán vált politikai értelemben is a finnek hazájává, s amely a nemzeti függetlenség gondolatát is kiérlelte.²⁵

A kelet- és kelet-közép-európai multietnikus birodalmak és az újonnan létrejött nemzetállamok egymás közti konfliktusainak egy része a nagyhatalmi érdekkellétekre, más része a nacionalizmusok egyszerre szeparatista, illetve integráló jellegére volt visszavezethető. A birodalmak nem domináns nemzetiségi mozgalmainak szomszéd nemzetekhez, államokhoz való erős kötődése, a délszláv, csehszláv, lengyel, nagyromán, ukrán egységtörekvések irredenta irányultsága jelentős mértékben járult hozzá az európai erőviszonyok képlékennyé válásához.²⁶ Emiatt 1867 után az osztrák–magyar diplomácia, különösen a magyarországi állami és a magyar nemzeti részérdekeket szívügyüknek tekintő külügyminiszterek, diplomaták megpróbálták jószomszédi viszonyt kialakítani az újonnan létrejött szerb, román, albán, bolgár nemzeti királyságokkal.²⁷ A Monarchia határain belül pedig Bécs és Budapest a délszláv tartományokban igyekezett súlyt helyezni arra, hogy biztosítsa a nemzeti nyelv használatát, a szerb és muzulmán egyház autonómiáját, a szerb, horvát, szlovén kultúra fejlődését.²⁸ A kis nemzetek nacionalizmusai 1914 előtt nemcsak a délkelet-európai válságövezetben érvényesültek. Skandináviától a Baltikumon át az egész kelet-közép-európai térségben és persze az Egyesült Királyságban is megjelentek a hasonló államjogi törekvések.

23 Danielle Conversi a nacionalizmuselméleteket osztályozva azt hangsúlyozza, hogy a modern nemzet- és államépítő nacionalizmus a térbeli határok meghatározásáért folytatott küzdelem: „A határok pontosabbá váltak, s egyre nehezebb megváltoztatni valakinek nemzeti hovatartozását, miközben a nemzeti kereteken belül nagyobb lett az osztályok vagy csoportok közti társadalmi mobilitás. Tehát a nacionalizmus egyidejűleg törekszik a külső határok megerősítésére és a belső határok eltörlésére.” Conversi, 1998. 42.

24 Nikula, 1963. 61–64.

25 Häyrinän, 2008. 483–498.

26 Az Osztrák–Magyar Monarchián belüli nacionalizmusokat szeparatista nacionalizmusok gyűjtőnév alatt tárgyalja Breuilly, 2001. 125–150.

27 Ausztria–Magyarország külpolitikájának érdektagságról lásd: Rumpler, 1989. 86–94.; Diószegi, 2001. 22–49., 182–202.; Diószegi, 1987. 134–141.; Somogyi, 2001. 139–166.; Hannig, 2011. 35–56. A kapcsolatok gazdasági okairól, kereskedelmi háttéréről legújabban: Demeter, 2014. 33–44.

28 A 20. század eleji horvátországi, erdélyi, bácskai, bánáti és felső-magyarországi nemzetiségi konfliktusokból okulva Tisza István igyekezett revízió alá vonni az asszimilációt középpontba állító magyar nemzetiségi politikát. A dualizmus kori magyar nemzetiségi politikáról lásd: Katus, 1980. 410–488.; Gogolák, 1980. 1207–1303.; Vermes, 1985. 232–251.; Bjelajac, 2014. 47–70.; Banac, 1987. 43–48.

A nemzetiségi viszonyok kiéleződése

A Német, az Orosz és az Oszmán Birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia multietnikus szerkezetéből adódóan a világháború kirobbanását követően – a valamilyen értelemben ellenségnek vagy akár csak gyanúsnak tekintett – nemzetiségi, külföldi állampolgárok milliói kerültek nehéz helyzetbe. Jóllehet szisztematikus népirtásra csak az Oszmán Birodalmon belül került sor az örményekkel szemben, kezdettől fogva súlyos nemzetiségi konfliktusok alakultak ki a négy birodalmon belül.²⁹ A galíciai zsidóság mellett Ciszlajtániában főleg a csehek és az olaszok, Magyarországon az északkelet-magyarországi rutének, az erdélyi és kelet-magyarországi románok váltak a háború kirobbanását követően gyakori megfigyelések, üldöztetések célpontjává. A nemzetiségi elitek egy részét internálták. A délvidéki, horvátországi, boszniai szerbek ellen folyamatosak voltak a katonai közigazgatás eljárásai és az ott élő más nemzetiségűek inzultálása. Az erdélyi magyarság az 1916. évi román betörés során, az erdélyi románság viszont a sikeres román hadjáratot követően szembesült egzisztenciális fenyegetettségekkel.

A magyarországi háborús nacionalizmusok összetett jelenséggörének részletes, körültekintő elemzése ma még inkább csak jelésszerűen van jelen a magyar és a nemzetközi történetírásban, s általában Tisza nemzetiségi politikájának bemutatására korlátozódik.³⁰ Pedig az ország számára már önmagában a korlátozott szerbiai háború is több kockázatot jelentett, mint előnyt. A háborús konfliktus nemzetközi kiszélesedése pedig kezdettől fogva ellentétes volt a Monarchia, különösen pedig Magyarország érdekeivel, mivel lehetetlenné tette a magyarországi nemzetiségi kérdések belpolitikai keretek közt történő megoldását. A világháború kirobbanásának súlyos következményei voltak a magyarországi nemzetiségi politikában: a balkáni hadműveletek miatt a szerb- és a horvát-, majd az északkelet-magyarországi orosz betörés nyomán a ruszin- és a szlovák-, Románia ambivalens magatartása következtében pedig a románkérdés külpolitikai kontextusa igen nagy mértékben át- és felértékelődött. A nagyromán, délszláv és csehszlovák egységtörekvések, hasonlóan az ausztriai olasz, lengyel egyesülési szándékokhoz, fokozatosan internacionalizálták az addig elsődlegesen belpolitikai problémát.³¹

Az annexió válság, a rutén skizmaper, a csernovai templomszentelés szlovák konfliktusa, de különösen a Balkán-háborúk egyértelművé tették, hogy a Magyar Királyság területén élő románok, szerbek, rutének, szlovákok milyen erős szállakkal kötődnek a Monarchia másik részében, illetve a Monarchia szomszédságában élő néptársaikhoz. Ekkor alakult ki a cseh Karel Kramář vezetésével és a konzervatív szlovák, szerb, bolgár politikusok részvételével az a neoszlovák mozgalom, amely a

29 Az olasz nemzeti sacro egoismo, a Pétervár fenyegetése ellenére a központi hatalmak oldalán háborút indító Bulgária Rómához hasonló területszerző ambíciója vagy éppen a valamennyi nagyhatalom által szorgalmazott lengyel újraegyesítés sok-sok konfliktusa jól jelzi Mulligan szerint, hogy a birodalmi és kismemzeti háborús nacionalizmusok kezdettől fogva magukban hordozták a nemzeti önrendelkezés ellentmondásait, területi és határvitáit. Mulligan, 2014. 106–113.

30 Az összetett kérdéskör leegyszerűsítő megközelítésére például lásd: McMeekin, 2013. 45–46., 115–117.

31 Diószegi, 2001. 152–155.; Janz, 2013. 18–24.; Gyáni, 2014. 82–91.

kelet-közép-európai szláv nemzetek pragmatikus együttműködését szorgalmazta.³² A magyarországi nemzetiségi mozgalmak vezetői azonban tisztában voltak azzal, hogy a szarajevói merényletet és a nagyszerb törekvéseket elítélő közvéleménnyel nem tanácsos nyíltan szembefordulni. Ez a magyarázata annak, hogy 1914 nyarától a nemzetiségi lojalitási megnyilatkozások mellett Magyarországon nemzetiségi el-
lenvéleményt csak a szerbek fogalmaztak meg.³³

A magyarországi nemzetiségi konfliktusok hátterében meghúzódó, egyik legnyilvánvalóbb okot Tisza István a következőképpen határozta meg 1914 elején: *„...a nemzetiségi kérdés, ez lélektani kérdés. Ennek a megoldása a lelkekben kell, hogy folyjon. Ennek a megoldása semmi egyéb, mint az, hogy a magyar állampolgári érzés a lelkekben erősebb legyen a faji kérdésnél. És ez hogyan érhető el? Ez csak azoknak az intézkedéseknek az összességével érhető el, amelyek alkalmasak arra, hogy a magyar állampolgársági érzést domináló erejűvé tegyék a lelkekben.”*³⁴ Felismerve ennek a minden kisebbségi kérdés mögött meghúzódó lojalitás-dilemmának a súlyát, komolyságát, 1913–1915 között erőteljes kísérleteket tett arra, hogy meg-
egyezzen a magyarországi románság egyházi, politikai képviselőivel, hogy azután ennek a román paktumnak az általánosítható elemeit egy jól körülhatárolt jogi eljárás keretében a többi magyarországi nemzetiségre is kiterjessze.

Ami a szerb háborús nacionalizmus, s annak magyarországi vonatkozásait illeti, az Osztrák–Magyar Monarchia Szerbia ellen vezetett sikertelen 1914. évi háborúiban, majd az 1915. októberi hadjárat nyomán az osztrák–magyar hadsereg és civil hatóságok által létrehozott Szerbiai Kormányzóságban több fontos változást rögzíthetünk. A dél-magyarországi szerb nemzetiségi kérdés kezelésében a budapesti kormány mindvégig igyekezett mértéktartó maradni. A magyarországi szerb pártok, egyházi intézmények előljárói közül csak a nyíltan Szerbia-párti vezetőket vagy a háború ellen fellépő értelmiségieket internálták.³⁵ Az osztrák–magyar polgári közigazgatás nagy súlyt helyezett például arra, hogy a szarajevói merénylet nyomán meg tudják fékezni a bosznia-hercegovinai, horvátországi és délvidéki szerbek elleni általános gyűlölethullám és tömeghisztéria kialakulását. Hasonlóképpen a délvidéki szerb egyház részéről is megpróbálták – a rendkívül nehéz helyzetben – megőrizni a folyamatos kommunikációs csatornákat és lehetőségeik szerint tompítani a helyi konfliktusokat.

A háborús nacionalizmus logikája azonban ezeket a dualizmus kori rutineljárásokat már szinte teljes egészében hatástalanná tette. Az 1914. őszi szerbiai hadjárat nyomán kölcsönösen elkövetett és a támadó hadsereg részéről gyakran a civi-

32 Vyšny, 1977. 135–137.

33 Diószegi, 2001. 194–196.

34 Tisza, 2011. 251.

35 Tisza több alkalommal is tiltakozott az ellen, hogy az osztrák–magyar hadsereg tisztjei a háború kirobbanásakor a boszniai, dél-magyarországi és horvátországi szerbekkel szemben is úgy lépjenek fel, mint az ellenséges Szerbia állampolgáraival. *„Legyen meggyőződve róla Méltóságod – írta 1914. augusztus 23-án Zmejanović verseci szerb görögkeleti püspöknek –, hogy a magam részéről mindent elkövetek, hogy a hazai szerbség zöme ilyen hazaáruló irányzatok vádjával alopaltalanul ne terheltessek, de a mai viszonyok között s tekintettel a katonáink ellen elkövetett számtalan merényletre nem zárkozhatom el nagymérvű övrendszabályok szükségességének elismerése elől.”* Tisza, 1924. 2. köt. 78–79.

leket sem kímélő kegyetlenkedések, törvényteleniségek rövid pár hét alatt – az 1848–1849-es polgárháborúk kiélezett konfliktusai során tapasztalt – ellenállást és gyűlölethullámot váltottak ki. Különösen a Šabacnál, Valjevónál, Kolubaránál gyakran egyenruha nélkül harcoló komitácók által elkövetett tömeges megtorlások militarizálták a katonák és a hátország népességének nemzeti identitását.³⁶

A budapesti kormány a háború második hónapjában szembesült az osztrák–magyar katonai hatóságok felkészületlenségével az átmenetileg megszállt szerbiai területeken. Minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy Szerbia katonai legyőzését követően azonnal megjelenjen a lehetőleg magyar irányítás alatt álló polgári közigazgatás is. Tiszának ezt a törekvését, Szerbia vereségét követően, 1916 januárjában Thallóczy Lajos kormányzói megbízásával átmenetileg és csak viszonylagosan siker koronázta. Máig vita tárgyát képezi, vajon az osztrák–magyar hadsereg és közigazgatás által megszállt Szerbiai Kormányzóság területén sikerült-e mérsékelni az osztrák- és magyarellenes szerb nacionalizmust. Vannak vélemények, hogy a megszállás elleni partizánmozgalmak folyamatosan ébren tartották az ellenállást. Más vélemények szerint az okkupációs rendszer képes volt úrrá lenni a megszállt Szerbia civil népességének ellenállásán.³⁷

Tisza a kudarcot vallott 1914. évi szerbiai hadjáratok, illetve az 1915 őszen Szerbia katonai legyőzését és megszállását követően létrehozott osztrák–magyar katonai és polgári kormányzat működésének megítélésében egyaránt felettebb kritikus volt. Ennek legfőbb oka az volt, hogy – miként a szarajevói válság idején, úgy a világháború éveiben mindvégig – a legfontosabb magyar különérdek az annexionmentes balkáni béke elérése volt, a szuverenitás és integritás kérdésében pedig egyfajta kölcsönös garanciális rendszer kialakítása szerepelt célként. Ezzel a magyar kormány szerette volna megakadályozni a Monarchia népességén belüli szláv túlsúly további megerősödését. Tisza bírálta az osztrák és részben horvát vezetés alatt álló katonai közigazgatás érzéketlenségét a szerbiai katonai és polgári megszállási kormányzatban. Nagy erőket mozgósított annak érdekében, hogy Thallóczy Lajos személyében magyar polgári kormányzója legyen a szerbiai civil megszállási hatóságnak.³⁸

A magyar miniszterelnök ideig-óráig II. Vilmos német császárt, Theobald von Bethmann-Hollweg német kancellárt, valamint a német hadvezetést is meggyőzte arról, hogy Magyarország az erdélyi és a többi nemzetiségi kérdésben csak a győztes háború után léphet fel reformtervekkel. Szerinte minden engedmény a gyengeség jelének számított volna. Ennek megfelelően a pozícióőrző magyar háborús államnacionalizmus Tisza István 1917. áprilisi bukásáig nem változott.³⁹

36 Brendel–Debruyne, 2014. 235–238.

37 Gumz, 2009. 112–123.

38 Erre lásd például Tisza levelét Burián István külügyminiszternek, 1915. december 1-jén: „...nézetem szerint okvetlenül szükséges most eldönteni s a hadvezetőség tudomására hozni, hogy a szerbiai közigazgatás berendezésénél a magyar kormányval érintkezésben és lehetőleg avval egyetértőleg kell eljárni. Kívánatos volna, ha a katonai parancsnok személyét is megbeszelnék velem. (...) Különben fődolog volna Thallóczyt mielőbb oda kapni.” Tisza, 1924. 4. köt. 302.

39 Jól példázza ezt Tisza Ferenc Józsefnek címzett 1915. december 3-i memorandumának érvelése, amely szerint a délszláv probléma súlya elsősorban a magyar államiség kohézióját veszélyezteti. Emiatt Tisza

A Monarchia „kifelé gravitáló” nemzetiségei, nemzetei számára az 1914–1915. évi orosz betörések után az olaszok háborúba lépése jelentett erős jelzést. Az 1915. április 26-án az antanttal megkötött londoni titkos egyezményben Róma vállalta, hogy Dél-Tirol, Trieszt, Valona és Dalmácia jelentős részének odaigérése fejében egy hónapon belül hadat üzen a Monarchiának. 1915–1916 fordulóján a bécsi külügyminisztériumból a külföldi délszláv és csehszlovák emigrációs mozgalmakról rendszeresen érkező jelentések alapján a magyar miniszterelnökség kezdte világosan felismerni a magyarországi nemzetiségek és nemzetiségi régiók elszakadásának veszélyét a világháború után. A nagyhatalmi diplomácia fokozatosan növekvő érdeklődése a Monarchia belső viszonyai iránt nagyon rövid időn belül megváltoztatta a magyarországi nemzetiségi kérdés eredeti bel- és külpolitikai kontextusát és súlyát. Ezt az ellenzéki román, szlovák és szerb politikusok kezdetben inkább ösztönösen, mint tudatosan, később egyre célratörőbben felismerték, és politikájuk alapjává tették.⁴⁰

Osztrák részről legújabbán egy jól dokumentált kollektív monográfia szerzői a Monarchia háborús hadvezetését erős kritikának vetették alá. A háborús felelősség Ausztria–Magyarországra eső részének, a katonai erőszak eszkalálódásának, a hadifoglyokkal szemben és az elfoglalt területeken tanúsított bánásmódnak kendőzetlen képét adó tanulmánykötetben külön tanulmány foglalkozik a hátországot és a frontvonalat egyaránt sújtó, gyakran ártatlanok életébe kerülő jogtalanságokkal, kegyetlenkedésekkel.⁴¹ A szomszéd nemzetek esetében a háborús nacionalizmus térnyerését a nemzetállami függetlenség előjétének, az államépítő nacionalizmus, azaz a nemzeti mozgalmaknak a részeként tárgyalják. Ezzel a cseh, román, lengyel, szlovén historiográfiai hagyománnyal és örökséggel azonban éppen a centenárium kapcsán többen is szakítottak.

Birodalmi lojalitás és a háborús nacionalizmus

A neoszlovák mozgalomnak a 20. század eleji balkáni konfliktusokban kialakult, pragmatikus együttműködést szorgalmazó programváltozatai jól jelezték, hogy a térség nemzetállami átalakulása, „balkanizálódása” a Monarchia nem domináns szlovák nemzeti mozgalmait is megszólította. A transzljajtániai, azaz a magyarországi nemzetiségek mozgalmaiban a 19. század végi, közel negyedszázados parlamenti választási passzivitás után éppen a rokon nemzetekkel való gyakorlatias együttműködés, a nagyromán, délszláv, csehszlovák egységmozgalom felerősödése jelentette a háború előtti fejlődés legfeltűnőbb változását. Mindezek az elmozdulások a Monarchia integritásának megkérdőjelezése nélkül – a vizsgált nacionalizmusok nemzetépítő funkciója mellett – 1848–1849 után először vetették fel a nemzeti kérdés államjogi megoldásának szükségességét. A balkáni államépítő nacionalizmus háborús, forra-

kezdetől fogva ellenzett bármifajta délszlávokkal kapcsolatos annexiót, mert az szerinte közvetlenül hozzájárulna a délszláv egységtörekvések azonnali felerősödéséhez. Uo. 299.

40 Dungaci, 2008; Hadler, 2000. 63–72.; Kvaček, 2003. 65–82.

41 Leidinger–Moritz–Moser–Dornik, 2014.

dalmi mintájának követését elutasítva 1914 előtt még a Monarchián belüli nemzeti önállóságuk közjogi intézményesítését várták, a háború éveiben viszont már a nagyhatalmak támogatásától remélték az államjogi kérdés megoldását. A térség domináns, nemzetállami pozíciókban lévő nacionalizmusai közül a magyar a közjog erejével és az asszimilációval próbálta megerősíteni dualizmus kori nemzetállamát. A román és a szerb állam viszont a Monarchia területén élő románok, szerbek, illetve egyéb rokon vagy Magyarországból elkívánkozó nemzetiségekkel való egyesülésben látta saját államépítő nacionalizmusának legfőbb küldetését.

Miután a dualizmus kori ciszlajtániai és transzlajtániai nemzetiségi modell erőteljesen eltért egymástól, a Monarchia két részének nemzetiségi politikájában 1914 előtt jelentős különbségek alakultak ki. Magyarországon a közigazgatási, oktatási, egyesületi, egyházi területeken megkérdőjeleződött a nemzetiségi törvény érvényessége. A magyar nemzetállam létrehozása vált a kiegyezés kori Magyar Királyság félhivatalos állameszméjévé. Ez nemcsak a társadalmi modernizáció „kísérőzenéjeként” felgyorsult és a népszámlálások alkalmával diadalmasan regisztrált – erőteljes, de mégis felemás – magyarosodással, hanem a közigazgatási, oktatási, egyesületi, sajtó- és valláspolitikában megfigyelhető magyarosító gyakorlattal járt együtt.

Ebben az asszimilációs közegben egyre több sérelem és konfliktus halmozódott fel. Jól mutatták ezt a sajtó- és a tanítóperek, a nemzetiségi parlamenti képviselők radikalizálódása. Ciszlajtániában az általános választójog bevezetését követően a tartományi és a lokális együttélés újragondolása került előtérbe, ami a morva paktum és a bukovinai kiegyezés mellett Csehországban és Galíciában is pozitív folyamatokat indított be. A felelős magyar értelmiség érezte a magyar kormányzati nemzetiségi politika negatív külföldi visszhangját, a nemzetiségek ellenállásának kedvező brit, francia, angol fogadtatását. Az ország integritásának védelme jegyében magyar részről is honvédő háborúként felfogott szerbiai, oroszországi hadjáratok kapcsán többekben felmerültek az esetleges háborús vereség lehetséges negatív következményei.⁴²

A cseh, a lengyel, az olasz nacionalizmus egyre határozottabban törekedett a Monarchián belüli autonómiájának, s ezzel együtt az osztrák-némettel párhuzamos közigazgatási, gazdasági, kulturális alrendszereknek a kiépítésére. Az egymást erőteljesen elképzelések, a morva paktum és a bukovinai kiegyezés mellett a cseh,

42 Jól mutatja ezt Ignotusnak a júliusi válság idején megjelent glosszája. *„Mindenkinek, aki az osztrák-magyar birodalomban él, de mindenesetre minden magyarnak személyes életérdeke, hogy az osztrák-magyar monarchia megmaradjon és nyugodt zavartalanságban éljen. Ez ma már háború nélkül lehetetlen. Ezért nem lehet, ezért nem lehetett e magyar földön magyar vagy magyarságba tartozó ember józan ésszel más, mint magyar, más, mint magyar hazafi, sőt, ha úgy tetszik, magyar chauvin, magyar nacionalista, magyar imperialista, magyar militarista. Mai ember számára ez kétséges érzés, de nem rajtunk állott eddig s most a háborún áll, hogy lehet-e ebben enyhülés és modernizálódás. Nekünk magyaroknak kell a magyar állam és kell a habsburgi birodalom – a mi egyetlen boldogulási formánk csak az lehet, ha mint a kompasz a hajó hídján, biztosítva ringatódzunk az állam, e birodalom ölén. (...) A becsületes, az igazságos, a méltányos és modern magyar nemzetiségi politikának előfeltétele a háború, mely karddal vágja el az irredenták szálait s ágyúval szoktatja le hosszú időre: a szomszédokat arról, hogy ideát kereskedjenek, a nemzetiségeket arról, hogy a határon túl remélkedjenek (sic!). Ha kifelé is, befelé is mindenki bizonyos benne, hogy Ausztria–Magyarország megmarad és testéből senki nem eszik, akkor minden lakosa e határokon belül keresi majd boldogulását, s akkor nem lesz veszedelem ebben minden igazsággal, nemzetivel, vagy nemzetiségivel megsegíteni.”* Ignotus, 1914.

lengyel választójogi rendszer is azt jelezte, hogy 1914 előtt érdemi változások történtek a Monarchia nyugati felében az etnopolitikai modell átalakítása irányában. Különböző elképzelések születtek (Ferenc Ferdinánd trónörökös és „Műhely”, az osztrák, cseh, lengyel szociáldemokraták ausztromarxista tervezetei), emellett az általános választójog bevezetése után a dualizmus osztrák intézményrendszere fel-tartóztathatatlanul változásnak indult.

A multietnikus birodalmak nemzetiségi törekvései tehát a háború évei alatt sajátos, többféle hatásra visszavezethető változásokon mentek át. A háborús nacionalizmus etnikai, nemzeti elemei, a harcoló katonák és a hátszországban dolgozók háborús tapasztalatai a könnyű és gyors győzelembe vetett hit szertefoszlásával egy időben alapozták meg az ellenállás pozícióit. A súlyos emberveszteségek, az elviselhetetlen háborús körülmények nyomán megkérdőjeleződött a minden hadviselő ország által honvédőnek mondott, valójában egyre inkább az ellenség megsemmisítését szolgáló, területhódító háború értelme. A kelet-közép-európai kis nemzetek háborús nacionalizmusában megjelent a véráldozatért cserébe elvárt és követelt nagyobb nemzeti, politikai szabadság, a katonáknak járó föld és a választójog, valamint a saját nemzeti területhez való jog igénye. Minden európai hadseregben felfigyeltek a parancsnokok arra a jelenségre, hogy különösen a parasztkatonák nem igazán tudtak mit kezdeni az állam iránti lojalitással, az ország egészével való azonosulással. A Bretagne-i francia, az Urál vidéki orosz, a dél-csehországi osztrák vagy éppen bácskai magyar katona számára az észak-franciaországi, galíciai vagy éppen az Isonzó menti csatákban nehéz volt elképzelni azt, hogy ők saját hazájukat, családjukat védik. A háború és a hátszország megpróbáltatásai, a hősi halottak egyre nagyobb száma paradox módon nem a nemzeti egység elmélyítése irányába terelte a közösségformáló ideológiákat, hanem sokkal inkább a saját egyéni, társadalmi csoportérdekek erősödtek fel a személyes tapasztalatokban és élményekben.

A birodalmi, állami, tartományi adminisztrációk által fokozott veszélyhelyzetként érzékelt és kezelt nemzetiségi sokszínűség elsősorban a katonai közigazgatást foglalkoztatta. Frigyes főherceg, az osztrák–magyar hadsereg főparancsnoka és Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök a háború első két évében például folyamatosan azt követelte, hogy Cseh- és Morvaországban vezessék be a rendkívüli állapotot, hogy elejét vehessék a csehek áruló magatartásának.⁴³ Csehországban a háború első másfél évében politikai okok miatt 4598 főt vizsgáltak ki, s közülük 3014 főt ítéltek rövidebb-hosszabb börtönbüntetésre. Az esetek közel kilenc százalékát hazaárulás vádjával kezelték. Gyakori volt a súlyosabb büntetés, s néhány esetben halálos ítéletek is születtek, amelyek nagyobb részét azonban nem hajtották végre. A leggyakoribb esetnek az ellenség – Szerbia, Oroszország, Olaszország – dicsőítése számított, amiért rendszerint egy-két napos elzárás volt a büntetési tétel. A Karel Kramářra és négy társára hazaárulás miatt kiszabott, de Ferenc Józsefnek az ítélethirdetés másnapján bekövetkezett halála miatt végre nem hajtott halálos ítélet a Monarchia frontoktól távoli részein inkább kivételnek számított. Ugyan-

43 Šedivý, 2014. 112–115.

akkor Morvaországban 1916 telén négy-öt esetben végre is hajtották a magányos „felségárulókra” kiszabott halálos ítéletet.⁴⁴

Rövid következtetések

A kelet- és kelet-közép-európai soknemzetiségű birodalmak nemzeti, nemzetiségi mozgalmainak háborús nacionalizmusa rendkívül változatos formákban reagált a Nagy Háború kihívásaira, veszélyeire és lehetőségeire. Az eltúlzott lojalitásmegnyilvánulásoktól a politikai passzivitás és mimikri jelenségein át egészen a belső illegálitásig, valamint az emigráció függetlenségi törekvéseiig, az aktív katonai fellépésig terjedt a nem domináns nemzetek politikai repertoárja. Közös volt bennük a meggyőződés, hogy a birodalmak változatlan formában való fennmaradása, bárhogy végződjék is a világháború, a térség geopolitikai helyzetének átalakulása miatt megkérdőjeleződött. A háborús nacionalizmusok radikalizálódásának tehát fontos kritériuma volt az aktuális államalakulattal szembeni nyílt fellépés, illetve a saját nemzetállami program kialakítása.

Az I. világháború éveiben megváltozott a kelet-közép-európai nacionalizmusok társadalmi bázisa, radikalizálódott a politikai programja. A frontokon harcoló katonák dinasztikus alapozású birodalmi lojalitásában kezdettől fogva jelen voltak, majd fokozatosan felerősödtek a nemzeti identitás, összetartozás elemei. A háborús tapasztalatok mobilizálták, újraírták a függetlenségi törekvéseket. Ebben fontos szerepet játszottak a háborús nacionalizmusok egyre radikálisabb területi programjai, amelyek megalapozták a birodalmak nemzetállami felosztásának forgatókönyveit.

A soknemzetiségű Habsburg-monarchia területén működő, kulturálisan, politikailag és részben gazdaságilag is megszervezett, relatíve jelentős társadalmi bázissal rendelkező nemzeti mozgalmak számára a hadviselő államok háborús céljainak különbségei új fejezetet nyitottak. Az antantelképzelésekben 1916 végétől explicite is megjelenő nemzetiségi törekvések felerősítették a Monarchia radikális átalakításának, felszámolásának perspektíváját. Miklós nagyherceg, orosz főparancsnok 1914. augusztusi nyilatkozata a lengyel területek Oroszország keretei közti egyesítésére, valamint a Monarchia szláv népeinek a felszabadítására tett ígéretet. 1915-től kezdve a francia és a brit külügyminisztérium egyre elmélyültebben vizsgálta a régió „elnyomott nemzetiségeinek” kérdését. Az orosz ígéretet a Monarchia és a Balkán szláv nemzeteinek hagyományos orosz rokonszenvére építettek. Nemcsak a Habsburgoktól, a németektől, a magyaroktól, hanem a zsidóktól is meg kívánták szabadítani a szláv testvéreket, miközben Ferenc Józsefet gúnyolódva a zsidók atyjának nevezték.⁴⁵

Paradox módon a nemzeti egyenjogúság gondolata még a Naumann-féle Mitteleuropa-tervben is hangsúlyt kapott, miután a Belgiumtól Ukrajnáig, Lettországtól Egyiptomig terjedő elképzelés támogatottságának megszerzéséhez maga Naumann is szükségesnek tartotta, hogy az érintett nemzetek számára minél telje-

44 Uo. 199–200.

45 Hajdu–Pollmann, 2014. 77–78.

sebb nyelvi, kulturális jogokat biztosítsanak.⁴⁶ A háborús nacionalizmusok belső érvényesülési terepét az Osztrák–Magyar Monarchia esetében főleg a frontközeli területek, például az orosz betörés által veszélyeztetett Galícia, Északkelet-Magyarország, illetve Horvátország és Dél-Magyarország, valamint az 1916. augusztusi román betörés idején az erdélyi megyék jelentették. Az osztrák és a magyar kormányzat mindent elkövetett annak érdekében, hogy a határokon kívülre szorítsa a harci eseményeket és az azokkal együtt megjelenő szeparatista tendenciákat.

A háborús nacionalizmusok államépítő törekvéseinek sikere szempontjából döntőnek a politikai emigrációk bizonyultak. A Monarchia nemzeti mozgalmából kialakult délszláv (szerb–horvát–szlovén), cseh–szlovák–ruszin, lengyel, román emigráns csoportok 1915–1916-ban sikeresen létrehozták nemzeti képviselői szervezeteiket, meghirdették a Monarchia felszámolására épülő saját függetlenségi programjaikat. A horvát Frano Supilo 1915. januári emlékirata, amelyet Edward Grey brit külügyminiszternek címzett, 12,7 millió délszláv egyesítésével kívánt létrehozni egy közös, független szerb–horvát–szlovén államot: „...a nem militarista Európa békéje számára elengedhetetlen Ausztria–Magyarország valamennyi szlávjának felszabadítása, mindenekelőtt a délszlávok felszabadítása és egyesülése”.⁴⁷ Hasonlóképpen érvelt Tomáš Garrigue Masaryk, a párizsi székhelyű Csehszlovák Nemzeti Tanács elnöke is, aki Husz János megégetésének 500. évfordulóját felhasználva hirdette meg a csehszlovák államalapítás programját, az *Independent Bohemia* címmel közreadott memorandumot.⁴⁸

Az emigrációs csoportok sikeresen internacionalizálták a nemzeti követeléseket, és egyre jelentősebb nagyhatalmi támogatást szereztek számukra. Ernest Denis, a párizsi *La Nation Tchèque* című folyóirat főszerkesztője 1915. május 1-jei programcikkében a „hamisság legnagyobb építményének” nevezte az összeomlás szélére került Ausztria–Magyarországot. Elsődleges francia érdeknek tartotta, hogy a délszlávok, a csehek és a szlovákok saját államot hozhassanak létre. Ezek ugyanis Denis szerint jelképeivé válnak a germán imperializmus elleni fellépésnek, az „új Európa” alapjaként kezelt nemzetiségi elvnek. A kelet-közép-európai kismemzeti háborús nacionalizmusok a vizsgált négy év alatt több szinten, többféle megfontolásból szakítottak a sok évszázados birodalmi keretekkel, tömeglélektanilag megteremtették saját függetlenségük belső alapjait, s megnyerték hozzá a nagyhatalmak támogatását.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Albrecht

2014 Albrecht, Richard: *The Murder of Armenians. Armenocide–Genocide–Genocide Prevention: Aspects of Political and Historical Comparative Genocide Studies*. In: *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History*, 2. (2014). 91–108.

⁴⁶ Mommsen, 2004. 112.

⁴⁷ Kemény, 1999. 285.

⁴⁸ Masaryk, 1990. 45.

Audoin-Rouzeau-Becker

2006 Audoin-Rouzeau, Stéphanne-Becker, Anette: *1914-1918, az újraírt háború*. Bp., 2006.

Babits

1986 Babits Mihály: *Az írástudók árulása*. Bp., 1986. (Gondolkodó magyarok.)

Banac

1987 Banac, Ivo: *Croat-Magyar Relations, 1904-1914: A New Jelacic or the „New Course”?* In: *Sloven Studies*, 9. (1987) 1-2. sz. 43-48.

Berger-Miller

2014 Berger, Stefan-Miller, Alexei: *Building Nations In and With Empires: A Reassessment*. In: *Nationalizing Empires*. Eds.: Berger, Stefan-Miller, Alexei. Bp., 2014.

Berkman

1991 Berkman, Alexander: *Az orosz forradalom és a kommunista párt*. In: *Anarchizmus*. Szerk.: Bozóki András-Sükös Miklós. Bp., 1991. (Modern ideológiák.)

Berzeviczy

2014 *Az ország belepusztul ebbe a háborúba. Berzeviczy Albert kiadatlan naplója (1914-1920)*. Sajtó alá rend., bevez.: Galí Máté. Kolozsvár, 2014.

Bihari

2014 Bihari Péter: *1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek*. Pozsony, 2014.

Bjelajac

2014 Bjelajac, Mile: *Serbien im Ersten Weltkrieg*. In: *Veliki rat = Der Grosse Krieg. Der Erste Weltkrieg im Spiegel der serbischen Literatur und Presse*. Hrsg. v. Ilić Marković, Gordana. Wien, 2014. 47-70.

Borodziej

2014 Borodziej, Włodzimierz: *Geteilte und gemeinsame Erinnerung*. In: *Neue Zürcher Zeitung*, 2014. jún. 28.

Brendel-Debruyne

2014 Brendel, Heiko-Debruyne, Emmanuel: *Resistance and Repression in Occupied Territories behind the Western and Balkan Fronts, 1914-1918. A Comparative Perspective*. In: *Frontwechsel. Österreich-Ungarns Grosser Krieg im Vergleich*. Hrsg. v. Dornik, Wolfram-Walleczek-Fritz, Julia-Wedrac, Stefan. Wien-Köln-Weimar, 2014. 235-258.

Breuilly

2001 Breuilly, John: *Nationalism and the State*. Manchester, 2001.

Clark

2012 Clark, Christopher M.: *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*. London, 2012.

2013 Clark, Christopher M.: *Die Schlafwandler. Wie Europa in den Ersten Weltkrieg zog*. München, 2013.

Conter-Jahraus-Kirchmeier

2014 *Der Erste Weltkrieg als Katastrophe. Deutungsmuster im literarischen Diskurs*. Hrsg. v. Conter, Claude D.-Jahraus, Oliver-Kirchmeier, Christian. Würzburg, 2014. (Film, Medium, Diskurs, 53.)

Conversi

1998 Conversi, Danielle: *A nacionalizmuselmélet három irányzata*. In: *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*, 9. (1998) 3. sz. 37-55.

Cornwall

2000 Cornwall, Mark: *The Undermining of Austria–Hungary: The Battle for Hearts and Minds*. New York, 2000.

2004 Cornwall, Mark: *Die letzten Jahre der Donaumonarchie. Der erste Vielvölkerstaat im Europa des frühen 20. Jahrhunderts*. Essen, 2004.

Demeter

2014 Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom*. I. köt. *Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. Bp., 2014.

Diószegi

1987 Diószegi István: *A Ferenc József-i kor nagy hatalmi politikája*. Bp., 1987.

2001 Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája, 1867–1918*. Bp., 2001.

Dungaciu

2008 Dungaciu, Dan: *Modernity, Politics and Nationalism in South Eastern Europe. The National Doctrine in Romania Prior to the World War I*. In: *Re-searching the Nation: The Romanian File. Studies and Selected Bibliography on Romanian Nationalism*. Ed.: Mitu, Sorin. Cluj, 2008.

Gogolák

1980 Gogolák, Ludwig: *Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. III/2. *Die Völker des Reiches*. Hrsg. v. Wandruszka, Adam–Urbanitsch, Peter. Wien, 1980. 1027–1303.

Guelton

2014 Guelton, Frédéric: *Mit veszített Franciaország az első világháborúban?* In: *Európai testvérháború 1914–1918*. Szerk.: Markó György–Schmidt Mária Bp., 2014.

Gumz

2009 Gumz, E. Jonathan: *Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918*. Cambridge, 2009. (Cambridge Military Histories.)

Gyáni

2014 Gyáni Gábor: *A Nagy Háború*. In: *Korunk*, 25. (2014) 7. sz. 82–91.

Gyarmati

2015 Gyarmati Enikő: *Alan Kramer: Az első világháború legújabb historiográfiája*. In: *Klió*, 24. (2015) 2. sz. 81–94.

Hadler

2000 Hadler, Frank: *Utváření česko-slovenské spolupráce v exilu během první světové války*. In: *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*. Red.: Mommsen, Hans–Kováč, Dušan–Malíř, Jiří–Marková, Michela. Brno, 2000. 63–72.

Hajdu–Pollmann

2014 Hajdu Tibor–Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Bp., 2014.

Hämmerle

2014 Hämmerle, Christa: *Heimat/Front: Geschlechtergeschichte(n) des Ersten Weltkriegs in Österreich–Ungarn*. Wien–Köln–Weimar, 2014.

Hämmerle–Überegger–Bader Zaar

2014 *Gender and the First World War*. Eds.: Hämmerle, Christa–Überegger, Oswald–Bader Zaar, Birgitta. Houndmills–Basingstoke, 2014.

Hannig

2011 Hannig, Alma: Die Balkanpolitik Österreich–Ungarns vor 1914. In: *Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan. Perspektiven der Forschung*. Hrsg. v. Angelow, Jürgen. Berlin–Brandenburg, 2011. 35–56.

Haslinger

2010 Haslinger, Peter: *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938*. München, 2010.

Häyrinän

2008 Häyrinän, Maunu: A Kaleidoscopic Nation: The Finnish National Landscape Imaginary. In: *Nordic Landscapes: Region and Belonging on the Northern Edge of Europe*. Eds.: Michael, Jones–Kenneth, Olwig R. Minneapolis, 2008. 483–498.

Hroch

1985 Hroch, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. New York, 1985.

Ignotus

1914 Ignotus: Háború. In: *Nyugat*, 1914. július 18. (15. szám.)

Jahn

1999 Jahn, Hubertus F.: Patriots or Proletarians? Russian Workers and the First World War. In: *Workers and Intelligentsia in Late Imperial Russia: Realities, Representations, Reflections*. Ed.: Zelnik, Reginald E. Berkeley, 1999. 330–347.

Janz

2013 Janz, Oliver: *Der Grosse Krieg*. Frankfurt–New York, 2013.

Katus

1980 Katus, László: Die Magyaren. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. III/1. *Die Völker des Reiches*. Hrsg. v. Wandruszka, Adam–Urbanitsch, Peter. Wien, 1980. 410–488.

Kemény

1999 Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. VII. köt. 1914–1916. Bp., 1999.

Kennan

1979 Kennan, George F.: *The Decline of Bismarck's European Order: Franco–Russian Relations, 1875–1890*. Princeton, 1979.

Kramer

2014 Kramer, Alan: Recent Historiography of the First World War. In: *Journal of Modern European History*, 12. (2014) 1. sz. 5–27., 2. sz. 155–174.

Kruse

1997 Kruse, Wolfgang: *Eine Welt von Feinden. Der Grosse Krieg 1914–1918*. Frankfurt am Main, 1997.

Kubů–Šouša

2015 Kubů, Eduard–Šouša, Jiří: *T. G. Masaryk a jeho c.k. protivníci. Československá zahraniční akce ženevského období v zápase s rakousko–uherskou diplomacií, zpravodajskými službami a propagandou (1915–1916)*. Praha, 2015.

Kvaček

2003 Kvaček, Robert: *První světová válka a česká otázka*. Praha, 2003.

Leidinger–Moritz–Moser–Dornik

2014 Leidinger, Hannes–Moritz, Verena–Moser, Karin–Dornik, Wolfram: *Habsburgs schmutziger Krieg. Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegsführung 1914–1918*. St. Pölten–Salzburg–Wien, 2014.

Leonhard

2014 Leonhard, Jörn: *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkriegs*. München, 2014.

MacMillan

2013 MacMillan, Margaret: *The War That Ended Peace: The Road to 1914*. New York, 2013.

Masaryk

1990 Masaryk, Tomáš G.: *A világforradalom, 1914–1918*. Bp., 1990.

McMeekin

2013 McMeekin, Sean: *July 1914: Countdown to War*. London, 2013.

Mommsen

2004 Mommsen, Wolfgang J.: *Der Erste Weltkrieg. Anfang vom Ende des bürgerlichen Zeitalters*. Frankfurt, 2004.

Mulligan

2014 Mulligan, William: *The Great War for Peace*. New Haven–London, 2014.

Müller

2002 Müller, Sven Oliver: *Die Nation als Waffe und Vorstellung. Nationalismus in Deutschland und Grossbritannien im Ersten Weltkrieg*. Göttingen, 2002.

Németh

2014 Németh István: Németország fellázítási politikája az I. világháború alatt. Lenin hazautaztatása. In: *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk.: Németh István. Bp., 2014. 38–68.

Nikula

1963 Nikula, Oscar: Finnlands Ostgrenze. In: Vilho, Niitemaa–Pentti, Renvall–Kunze, Erich–Nikula, Oscar: *Finnland: gestern und heute*. Köln, 1963.

Palabiyik

2015 Palabiyik, Mustafa Serdar: *Understanding the Turkish–Armenian Controversy over 1915*. Istanbul, 2015.

Penrose

2002 Penrose, Jan: Nations, States and Homelands: Territory and Territoriality in Nationalist Thought. In: *Nations and Nationalism*, 8. (2002) 3. sz. 277–297.

Rauchensteiner

2013 Rauchensteiner, Manfred: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie*. Wien–Köln–Weimar, 2013.

Rumpler

1989 Rumpler, Helmut: Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. VI/1. *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*. Hrsg. v. Wandruszka, Adam–Urbanitsch, Peter. Wien, 1989. 1–121.

Šedivý

2014 Šedivý, Ivan: *Česi, české země a Velká válka 1914–1918*. Praha, 2014.

Somogyi

Somogyi, Éva: *The Common Government, 1867–1914: The Common Ministeries and Their Policies*. In: *Hungary: Governments and Politics 1848–2000*. Eds.: Ormos, Mária–Király, Béla K. New York, 2001. (Atlantic Studies on Society in Change, 109.) 139–166.

Tisza

1924 *Tisza István Összes Munkái*. 4. sorozat. II–IV. köt. *Levelek, táviratok, távbeszélőn küldött ízenetek, egyes előterjesztések*. Bp., 1924.

2011 *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei*. VI. köt. *A világháborúban 1916-tól az ellenzéki többség vezére. Az összeomlás (1916. január 1.–1918. október 31.)*. Szerk., bevez., jegyz.: Barabási Kun József–Illés Gábor–Maruzsa Zoltán. Bp., 2011.

Ullrich

2014 Ullrich, Volker: *Die nervöse Grossmacht 1871–1918. Aufstieg und Untergang des deutschen Kaiserreichs*. Frankfurt am Main, 2014.

Vermes

1985 Vermes, Gábor: *István Tisza. The Liberal Vision and Conservative Statecraft of a Magyar Nationalist*. Boulder–New York, 1985. (East European Monographs, 184.)

Vyšný

1977 Vyšný, Paul: *Neo-Slavism and the Czechs, 1898–1914*. Cambridge, 1977.

Walkenhorst

2007 Walkenhorst, Peter: *Nation – Volk – Rasse. Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich 1890–1914*. Göttingen, 2007.

Winkler

2011 Winkler, Heinrich August: *Geschichte des Westens. Die Zeit der Weltkriege 1914–1945*. München, 2011.

LÁSZLÓ SZARKA

FROM MULTI-NATIONAL EMPIRES TO MULTI-ETHNIC NATION STATES

STATE-BUILDING NATIONALISM IN EAST-CENTRAL EUROPEAN COUNTRIES DURING
THE FIRST WORLD WAR

In the international historiography of the Great War there is a striking dichotomy between the interpretations of the history of memory in the Western and Eastern European countries. Starting from this situation of dualism the present study's intention is to scrutinise the ideological profile and political, respectively territorial aspirations of nationalisms in the dynastic empires between 1914 and 1918. Each multi-national dynastic monarchy among the belligerent Great Powers tried to pacify the small-national aspirations within the borders, at the same time each made efforts to utilizing the separatists and independent movements in the home land of the enemy. On the basis of the international and Hungarian historical literature this work looks into the process how the idea of independent state-building among the non-dominant nationalities emerged and gained ground. In this work the national aspirations of Austria–Hungary are analysed with special focus on the national aspirations in the territory of the Hungarian Kingdom. According to the main conclusion of this evaluation the radicalisation of the Romanian, Slovak, Serbian, Croatian and Ruthen nationalisms could not have been managed and handled successfully by the Hungarian government because of its quick internationalisation, and having become a useful weapon in the war 'arsenal' of Great Powers. Neither the Wilson-principle of self-determination did prove adequate or sufficient to solve the national conflicts in Austria–Hungary during the Great War.

CONTENTS

The Great War's Interpretations in Regional Approach (László Szarka)	165
<i>Studies</i>	
László Szarka: From Multi-national Empires to Multi-ethnic Nation States: State-Building Nationalism in East-Central European Countries during the First World War	171
Enikő Gyarmati: Austria–Hungary in the First World War – in the Recent English Language Scholarly Literature	193
Mile Bjelajac: The Role of Serbia in the Current Historical Debates on the Origins of the First World War	217
Ágnes Ózer: Nothing New in Serbia: The Assessment of the First World War and the Reception of the Newest Foreign Literature in Serbia	241
Barna Ábrahám: The International Dimension of the Slovak Question during the First World War	257
László Kürti: Identity and Propaganda in the Art of Miltiades Manno at the Time of the First World War	289
Gabriela Dudeková: Family and Survival Strategies during the First World War: Long-term Changes in the Slovak Society	311
<i>Book Reviews</i>	
Kokugaku in Meiji-period Japan: The Emergence of the Modern Japanese National Consciousness (Ildikó Farkas)	333
The Image of Balkan Wars in the Recent French Literature (Gábor Demeter)	338
The Role of the Albanian Storm Centre in the Outbreak of the First World War (Gábor Demeter)	341

SZERZŐINK

Ábrahám Barna, PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet • Bjelajac, Mile, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, igazgató, Institut za noviju istoriju Srbije (Szerbiai Modern Kori Történeti Intézet), Belgrád • Demeter Gábor, PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet • Dudeková, Gabriela, PhD, tudományos főmunkatárs, Historický ústav SAV (Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet), Pozsony • Farkas Ildikó, PhD, tudományos munkatárs, egyetemi docens, MTA BTK Történettudományi Intézet, Károli Gáspár Református Egyetem • Gyarmati Enikő, doktorandusz, Eszterházy Károly Főiskola, Eger • Kürti László, habilitált egyetemi tanár, Miskolci Egyetem BTK • Ózer Ágnes, a történettudomány doktora, múzeumi tanácsos, igazgató, Muzej Vojvodine (Vajdasági Múzeum), Újvidék • Szarka László, kandidátus, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

A Világtörténet 2015-ös évfolyamának megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap